

УДК 72.025.4

к.т.н. Орленко М.І,
корпорація «Укрреставрація», м. Київ

ЖИВОПИС УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ: ІСТОРІЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ

Описано історію живопису Успенського собору, наведено історичні описи, перелік ікон, живописні техніки, результати досліджень.

Ключові слова: архітектура, живопис, Успенський собор.

1. Історична довідка.

П.Г. Лебединцев та М.І. Петров виділили такі дев'ять періодів в історії стінопису Успенського собору:

1) перші розписи, виконані одразу після завершення будівництва собору в XI ст. На той час в вівтарі було мозаїчне зображення Богородиці, а під нею – Ісуса Христа зі святителями, в бані було зображення Спасителя, а на стінах – фрескові зображення тих мучеників, частки мощів яких були покладені в підмурок собору. Відомо, що цей стінопис був пошкоджений під час руйнування храму 1230 та 1240 рр., але фрагменти цих мозаїчних композицій проіснували до XVII ст., їх навіть бачив і описав Павло Алепський.

За давньоруського періоду інтер'єри собору були оздоблені фресками і мозаїками, роботи виконувались грецькими майстрами. Саме в той період найбільш активно розбудовувалася об'ємно-просторова структура собору. Через нескінченні набіги кочовників та княжі міжусобиці ці роботи мали дещо хаотичний характер.

2) стінопис, виконаний після відбудови собору Симеоном Олельковичем в 1470 році, який проіснував до зруйнування Печерського монастиря кримським ханом Менглі-Гіреєм в 1482 році. У 1470 році київський князь Симеон Олелькович відновив Успенський собор і «украси ю всякою красотою и различными шары виписа» (Петров Н.П. «Об упразднении стенописи великой церкви Киево-Печерской лавры»).

3) стінопис, який з'явився в Успенському соборі після ремонтних робіт за часів князів Острозьких, в XVI-на початку XVII ст.

4) настінні розписи, виконані після ремонту собору за часів Петра Могили (1627-1647 рр.).

У другій половині XVII ст. з'явилися зображення князів та архімандритів – портретна галерея лаврського настінного живопису, яку в 1700 році бачив московський священник Іван Лук'янов...

Проект...за яким виконувалися розписи XVII ст., відзначається строгою систематизацією всіх зображень за тематичними циклами, об'єднаними певною теологічною або церковно-історичною ідеєю... Розміщення зображень передбачено з урахуванням усіх складних архітектурних особливостей храму...

Про широке значення цих проектів свідчить факт, що вже після виконання розпису Успенського собору текст реалізованого проекту переписувався і розповсюджувався як самостійний твір, як перша своєрідна в українській літературі мистецтвознавча праця.

З традиційних тем у проекті розпису вівтаря залишилося зображення «Таємної вечері» з отцями церкви».

Решта розписів пов'язана з ідеями української теології XVII ст. Так, у вівтарній частині розміщено «Розп'яття» із зображенням «таїнств» довкола нього. На бічних стінах вівтаря алегорично-символічні зображення св. Духа та семи його дарів – премудрості, розуму, світла, міцності, знання, страху божого, благочестя...на другій стороні – «Воскресіння Христа» та дванадцять «явлень» його після воскресіння.

У головній бані...- вміщено зображення... «Трійці новозавітної», а довкола неї в хмарах дев'ять ангельських хорів (серафіми, херувіми, престоли, господства, сили, власті, начала, архангели, ангели).

Традиційні постаті 12 апостолів у барабані головної бані стоять на символічних каменях...

«На склепні нартесу» – небо з зорями, в зорях преподобні печерські, а в центрі – сонці – Богородиця, в двох більших зорях – Антоній та Феодосій Печерські...

До розпису церкви...увійшли теологічно-філософські цикли, такі як «7 добродетелей естественных и преестественных», ...У символічних зображеннях...молитви «Отче наш», «Блаженста», «Словеса яже на крест», «Сім образів покаяння» та ін.

Наявність зображень Вселенських соборів у розписах центральних частин храмів Києво-Печерської Лаври, Софійського собору, в Благовіщинському монастирі Ніжина, на полотняних іконах церкви Спаса в Полтаві свідчить про особливу популярність цієї теми в українському мистецтві 17-18 ст. Зображення Вселенських соборів здавна входили до системи монументальних розписів храмів України.

5) розписи Успенського собору, виконані після ремонтних робіт при гетьмані Іван Мазепі (1687-1708 рр.). В інтер'єрі собору з'явилися зображення давньоруських князів.

6) живопис, виконаний після пожежі 1718 р. (1720-1730 рр.). Пожежа 1718 року майже повністю знищила внутрішнє оздоблення інтер'єрів, за

винятком гробниці князя К.Острозького. У 1723-1729 роках собор було перебудовано і заново оздоблено. Внутрішні стіни були розписані групою художників на чолі з київським живописцем Павлом Поповичем.

7) розпис 1772-1777 рр., виконаний художниками під керівництвом З.Голубовського. Частина сюжетних композицій попереднього періоду була вилучена, замість них з'явилися нові композиції.

8) оновлення стінопису Успенського собору в 1813, 1824, 1829 та 1830-1831 рр. У 1840-1842 рр. цей стінопис був виправлений під наглядом Ф.Г.Солнцева.

9) новий стінопис 1893 року, виконаний художником В.П. Верещагіним.

В цей час нові розписи виконувались лише в центральній найдавнішій частині собору без нижніх бічних приділів. В головному квадраті собору, а також в жертovníку і дияконнику від верху до рівня хорів, в головному вівтарі – майже до рівня нижньої підлоги виконувався стінопис на золотому тлі, який за тоном був співзвучний тлу двох плафонів бічних приділів Преображення Господнього та Андрія Первозванного. Нижче рівня карнизів по лінії підлоги хорів тло виконувалось олійними фарбами. В цей час було написано багато зображень святих, В.Верещагін з 10 помічниками виконали близько 280 таких зображень.

Висновки сучасників щодо мистецького рівня стінопису були не одноставними: деякі позитивно оцінювали роботу В. Верещагіна, вбачаючи в його розписах спадкоємність з візантійським мистецтвом XI-XII століть, деякі різко критикували занадто яскраве тло стінопису і одноманітність композицій, а також не пов'язаність стінопису з орнаментами. Багато вчених розкритикували знищення стінопису доби бароко.

Всього в Успенському соборі було дванадцять іконостасів, головний з яких п'ятиярусний, в стилі рококо, з різьбленого та позолоченого дерева, був подарований гетьманом Іваном Скоропадським і його дружиною Анастасією (до речі, цей же гетьман подарував і головний іконостас Михайлівського Золотоверхого собору). Іконостас був вирізьблений з липи, його прикрашали одинадцять прорізних визолочених колон корінфського ордеру з стилізацією різьблення колон під екзотичні рослини та виноградні лози. В іконостасі було шістдесят чотири ікони з позолоченими ризами і срібними вінцями.

На початку XVIII століття, в 1713 році фельдмаршал Б.П. Шереметьєв подарував для головного іконостасу срібні царські врата, а в 1749 році ці врата були збільшені і перероблені коштом його сина Сергія Борисовича. Збереглися відомості про іконостаси в Преображенському, Андріївському, Антонівському, Феодосіївському, Стефанівському, Іоанно-Предтеченському, Трьохсвятитель-

ському приділах та про іконостас вівтаря Архистратига Михаїла і іконостас Іоанно-Богословського приділу.

Саме в середині XVIII століття Успенський собор досяг найбільшого розквіту (Фото 1). У 1772-1777 роках Лаврською школою живописців було виконано «последнее расписание превосходной греческой живописью». Вірогідно, в цих роботах брав участь італійський художник Веніамін Фредеріче. Більшість іконостасів була виготовлена протягом XVIII століття, в

Фото 1. Архівне фото Успенського собору.

період з 1719 року (початок роботи над головним іконостасом) і до 1780 року (коли було замінено іконостас в Трьохсвятительському приділі). Іконостаси почали виготовляти після пожежі 1718 року, яка повністю знищила внутрішнє оздоблення собору. Вони були виконані в стилі бароко-рококо, прикрашалися колонками корінфського ордеру і визолочувались. Час від часу позолота поновлювалася.

Журнал «Нива» в 1875 р. писав: «по богатству внутреннего убранства, по ризнице наполнения драгоценностями, Успенский собор в Лавре — один из самых ослепительных русских храмов».

У 1840-1842 роках під керівництвом академіка Ф. Солнцева ченцем Ірінархом було виконано поновлення живопису XVIII століття. 1840 роком датовані і акварелі Солнцева, які зафіксували ансамбль настінних розписів, виконаних в Успенському соборі за попереднє століття.

В 1839 році - Трьохсвятительський вівтар, в 1894 році – Антонівський, а в 1895 році – вівтар Архистратига Михаїла були скасовані. Згідно затвердженому в 1902 році проекту, на хорах мали розташовуватись два нових іконостаси – в приділах Преображення Господнього та Андрія Первозванного.

В 1893 році розпочато «реставрацію» настінних розписів в інтер'єрі Успенського собору, яку очолив В. Верещагін. В ході робіт, в яких приймало участь майже 400 осіб, розписи попереднього періоду було практично знищено повністю і замінено «іконописом візантійсько-модерністського характеру». У 1900 році оцінюючі цей стінопис сучасники відмічали «бессвязность размещения сюжетов,...недостатки в написании целых стен и непропорциональность отдельных фигур».

В XIX столітті деякі декоративні прикраси іконостасів були замінені на нові у відповідності до синодальних традицій церковної архітектури того періоду. До речі, в 1895 році планувалося замість головного дерев'яного іконостасу влаштувати новий, мармуровий. Серед тих спеціалістів, яким був замовлений проект нового іконостасу, був і О. Щусєв, автор відтворення церкви Св. Василя в Овручі. Він запропонував зробити головний іконостас трьохярусним: два нижніх яруси спорудити з різнокольорового мармуру і оздобити срібними позолоченими деталями, а верхній ярус виконати в ажурному металі. Цей проект був затверджений в 1902 році. Розібрані верхні яруси головного іконостасу і ікони скасованих віктарів були перенесені до дзвіниці.

На початку XX ст. дослідник Д. Щербаківський писав про лаврські розписи: «Тема розроблена значно простіше, головна ідея відображена ясно, в композиції на перший план висунуто постаті Христа і Бога Отця, що домінують над іншими і надають ясності і простоти символу...Розп'яття, обвинене виноградною лозою, - власне один з варіантів так званого процвітшого хреста, чи дерева життя, що трапляється вже на стінах катакомб» (Данило Щербаківський. Символіка в українському мистецтві. /УНТ. Збірник секції мистецтв. К.,1921).

2. Дослідження живопису і декоративного оздоблення Успенського собору.

В жовтні – грудні 1998 року інститут «Укрпроектреставрація» і державний науково-технологічний центр консервації «Конрест» проводили дослідження залишків живопису. На основі попередніх та проведених в 1998 році досліджень, був розроблений проект стінописів (Фото 2-7), та була встановлена періодизація стінопису Успенського собору:

1. давньоруський період, який розпочався після завершення будівництва собору в XI столітті. До цього періоду належало мозаїчне зображення Богородиці, Ісуса Христа і святих в віктарній частині, зображення Спасителя в головній бані і фрескові зображення мучеників на стінах. Значна частина стінопису постраждала в 1230-1240 роках, але фрагменти композицій збереглися до XVII століття, що зафіксував П. Алешський. Він же повідомляв, що в мозаїках Успенського собору застосовувалась золота смальта та мармур високої якості;
2. період XV століття, коли за часів князя Симона Олельковича Успенський собор було відбудовано, а його інтер'єр прикрасив стінопис. Цей стінопис проіснував до зруйнування Печерського монастиря кримським ханом - Манглі-Гіреєм в 1482 році;

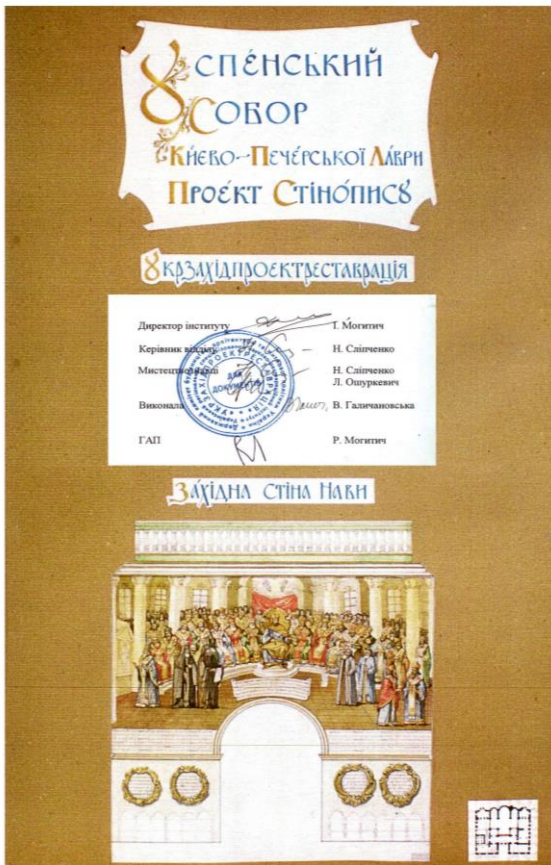

Фото 2. Проект стінописів Успенського собору.

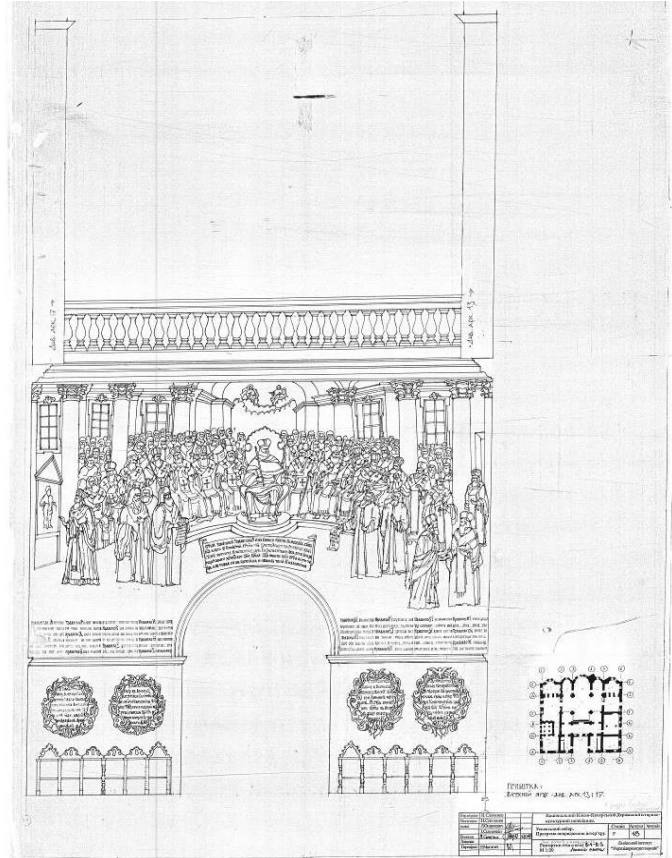

Фото 3. Креслення Стадія робочий проект.

Фото 4. Проект стінописів Успенського собору. робочий проект.

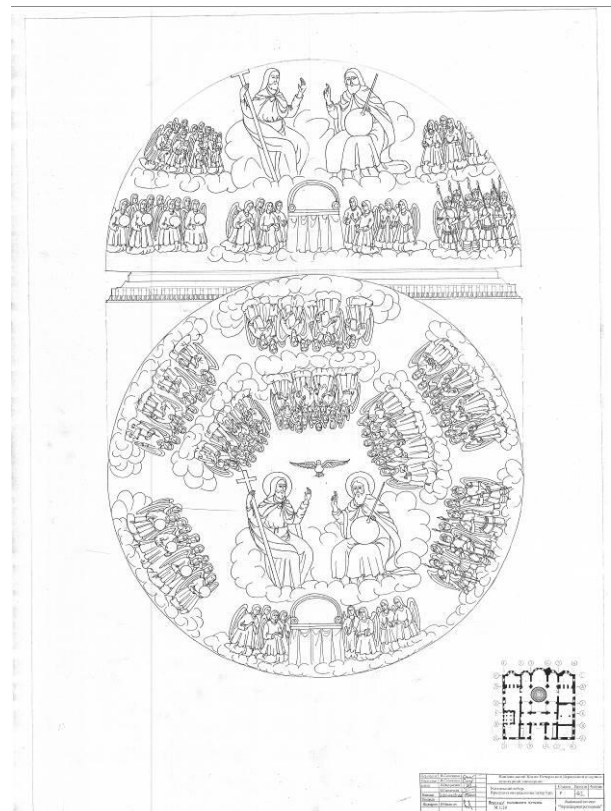

Фото 5. Креслення Стадія

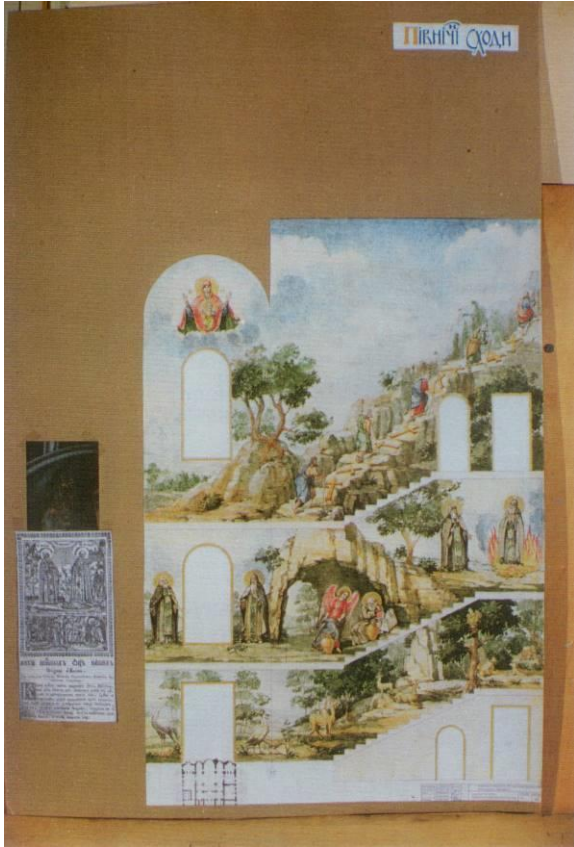

Фото 6. Проект стінописів Успенського собору.

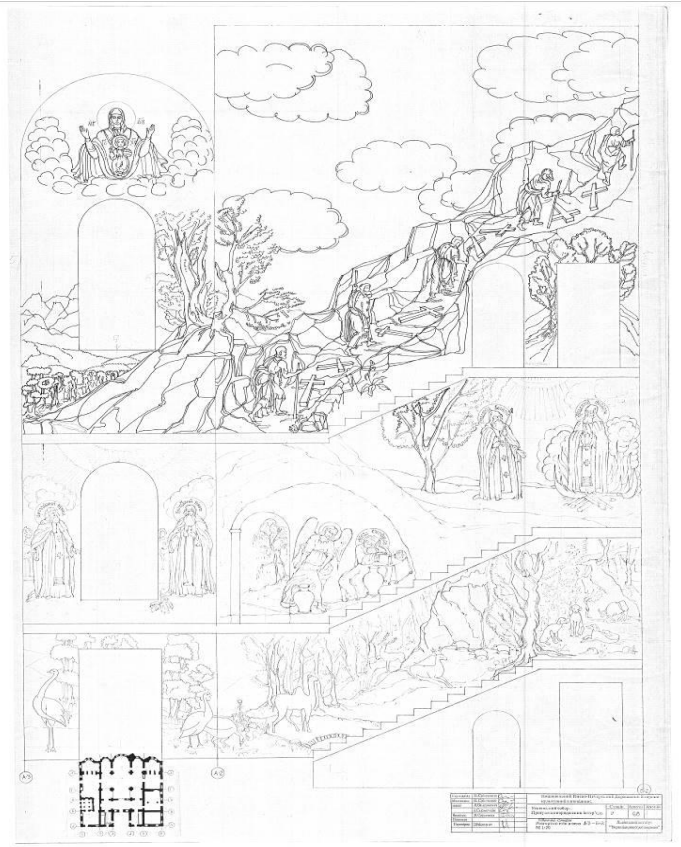

Фото 7. Креслення Стадія робочий

3. період XVI - початку XVII століть, коли за часів князів Острозьких в Успенському соборі були проведені ремонтні роботи, а в інтер'єрі з'явилися нові розписи;
4. період 1627-1647 років, коли на фасадах Успенського собору після проведення митрополитом Петром Могилою ремонтних робіт з'являються мальовничі живописні композиції, про які згадував П. Алеппський: «велике розп'яття», «Три патріархи», «Господь та Іоанн», зображення св. Стефана над північним входом, зображення Успіння Богородиці над центральним входом, стінопис західного фасаду з зображенням святих. Над малими дверима собору було зображення Богородиці з янголами, над дверима, що вели до Іоанно-Предтеченської церкви, - Іоанна Хрестителя, а над ними, під самим дахом, - рослинні орнаменти;
5. період 1687-1708 років, який пов'язаний з ремонтними роботами, проведеними при гетьмані Івані Мазепі. Саме в цей період з'являється славнозвісна «портретна галерея» добродійників собору;
6. період 1720-1730 років, коли з'являється настінний живопис, виконаний після пожежі 1718 року;

7. період 1772-1777 років, коли в Успенському соборі проводяться живописні роботи під керівництвом З. Голубовського. При цьому деякі композиції попереднього періоду були вилучені або доповнені;
8. період I половини XIX століття, коли в 1813, 1824, 1829-1831 роках тривало оновлення старого стінопису, а протягом 1840-1842 років під наглядом Ф.Г. Солнцева – його «виправлення»;
9. період кінця XIX століття, коли в 1893 році нові розписи на стінах виконав художник В.П.Верещагін.

Вже в кінці XIX століття від давньоруського стінопису та стінопису, виконаного до початку XIX століття, збереглися лише окремі фрагменти композицій (Фото 8-9). В 1896 році було знято чотири верхніх ряди іконостасу, і тоді ж стінопис XVIII століття на внутрішніх стінах собору було замазано, включно з «портретною галереєю» добродійників Лаврського монастиря і гетьманів, включаючи гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепу, оскільки подібний стінопис на той час вважався ознакою небажаних західних католицьких впливів.

Серед архітектурно-художніх елементів, що формують унікальний бароковий вигляд інтер'єрів Успенського собору найбільш значну роль відіграють іконостаси, яких в соборі в різний період налічувалося від 6 до 10 і які відігравали найбільш значну роль. Ці іконостаси були свого часу різьблені видатними сницарями у 1720-х рр., а іконопис виконано майстрами лаврської малярні. Величезна мистецька майстерність цих іконостасів дійшла до нас у світлинах, невеликих деталях, деяких іконах, які наразі зберігаються в музеях Києва.

Фото 8. Залишки розписів XIII ст. приділу Іоанна Богослова

Фото 9. Залишки розписів XIII ст.

Фото 10. Проект ікон на фасадах Успенського собору.

Стіни собору в інтер'єрі, наряду з сюжетами на Біблійні теми, мали історичні розписи (Фото 10-16). Це були портрети князів давньоруських, литовських, гетьманів українських, царів, архімандритів, намісників та благодійників Лаври. На хорах висіли портрети архімандритів та ктиторів з гербами, символами влади.

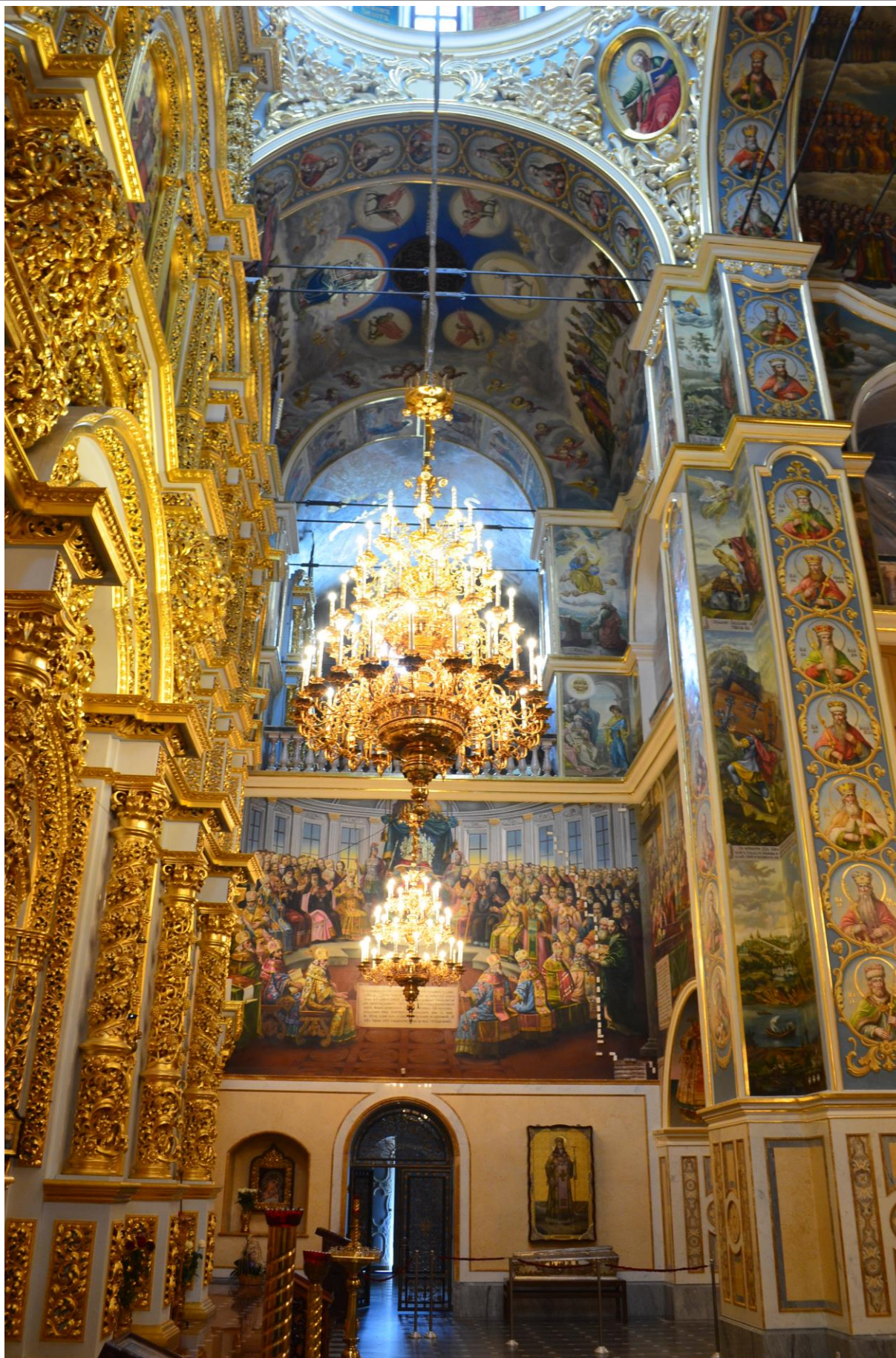

Фото 11. Південний рукав середохрестя.

Фото 12-13. Стінопис головної бані собору.

Фото 14-15. Головний алтар.

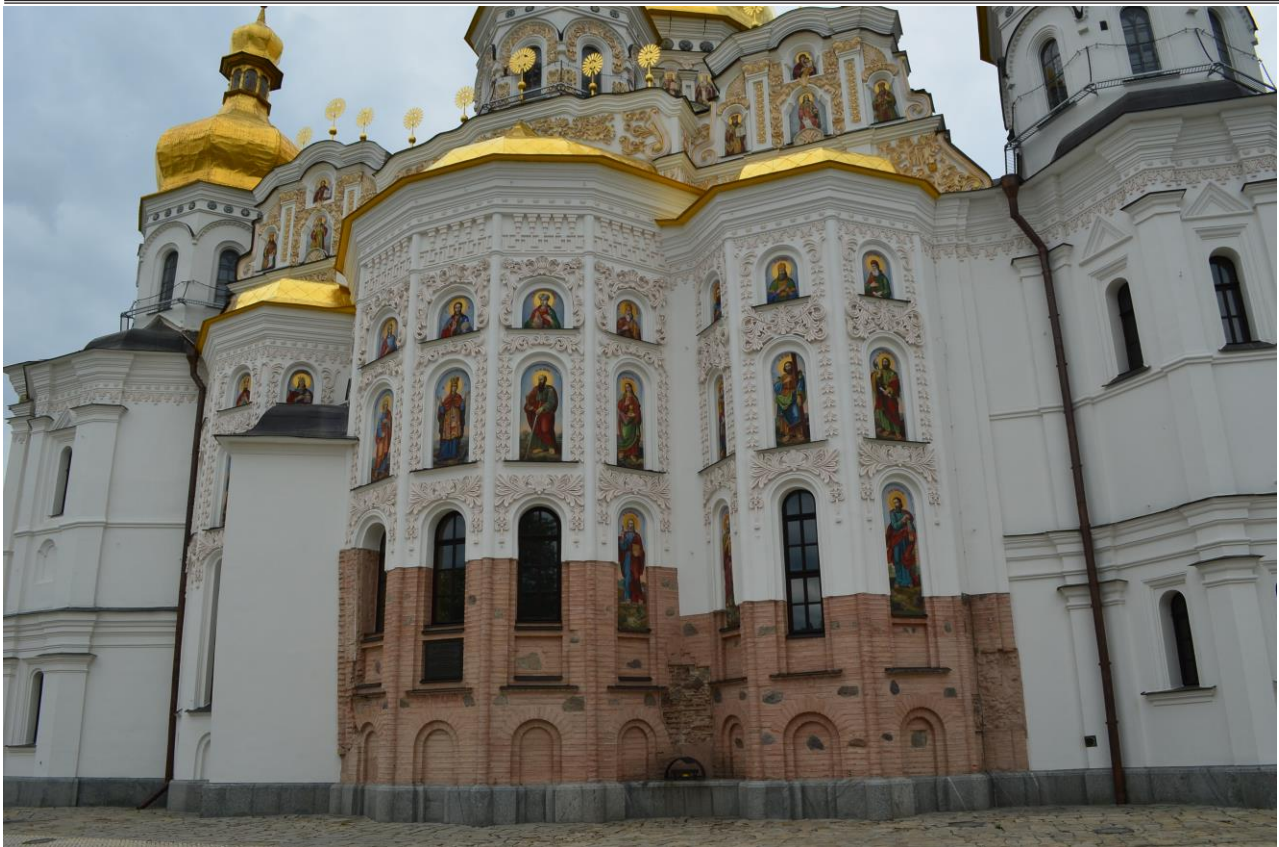

Фото 16. Стінопис східного фасаду.

Література

1. Алтухов А.С., Балдин В.И. Разработка проектов реставрации памятников архитектуры // Методика реставрации памятников архитектуры: Пособие для архитекторов-реставраторов. – м.. 1961. – С.85-100.
2. Андреев А.К. Адам Менелас // Проблемы синтеза искусств и архитектуры: Тем.сб.трудов Института живописи, скульптуры и архитектуры им. И.Е.Репина. – Л, 1977. – С.33-59.
3. Антонович Д.В. Характер дослідів над українським архітектурним стилем. // Дзвін. – 1913. – С.481-487.
4. Антонович Д.В. Скорочений курс історії українського мистецтва. – прага. 1923. – 123 с.
5. Барвенский. Киево-Печерская Лавра // «Кветка», иллюстрированный литературный сборник. – Львов, 1880. – 56 с.
6. Закревский Н.Н. Описание Киева: вновь обработанное и значит. умнож. изд. с прил.рис.и черт. (в2-х ч.) – М.: Тип.Грачева и Ко, 1868. – 980 с.
7. Історична довідка. Успенський собор в м. Києві. Том III, кн.ІІ. – 234 с.
8. Історія Української культури. Видання Івана Тиктора. – Л.,1937. – 212 с.

9. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Фотопутівник. – К., 1984. – 67 с.
10. Киево-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии // Киевская старина. – май 1886 г. – С.123-134.
11. Киевская Старина. – Т. LXV (июнь). – 1889. – С.191.
12. Митр. Євгеній Болховітінов. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 34-67.
13. Ситкарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. До історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови / Сіткарьова О.В. - Київ: Фенікс, 2000 – 231 с.
14. Сліпченко Н., Ошуркевич Л., Сьомохкін І. Концепція відтворення стінопису Успенського собору Києво-Печерської Лаври / Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Л., 2000. – С.101-144.
15. ЦДІАУ, ф.128, оп.2 (заг.) – Спр.403. – Арк. 134, 155.

Аннотация:

Описана история живописи Успенского собора, приведены исторические описания, перечень икон, живописные техники, результаты исследований.

Ключевые слова: архитектура, живопись, Успенский собор.

Annotation

Were described the history of painting of the Dormition Cathedral, were marked the historical descriptions, the techniques of painting, the results of the investigations.

Key words: architecture, painting, Dormition Cathedral.